

De *Maréchal-Vétérinaire* in de Grande Armée van Napoleon (1805-1815)

¹P.E.J. Bols, ²E. Dumas, ³J. Op de Beeck, ⁴H.F.M. De porte

¹Laboratorium voor Veterinaire Fysiologie en Biochemie, Departement Diergeneeskunde, Universiteit Antwerpen, Universiteitsplein 1, Gebouw U, B-2610, Wilrijk

²Vétérinaire en Chef, Services Vétérinaire des Armées de Metz, Caserne Ney, CS 30001, 57044 Metz, Frankrijk

³Braemstraat 201a, B-9050 Gentbrugge

⁴Kastanjedreef 22, B-2920 Kalmthout

SAMENVATTING

Op 18 juli 2015 was het precies tweehonderd jaar geleden dat Napoleon met zijn Grande Armée werd verslagen door de geallieerde strijdkrachten in wat de geschiedenis zou ingaan als de Slag bij Waterloo. Tijdens de tien jaar die aan deze nederlaag voorafgingen, bouwde de Franse keizer een gigantische troepenmacht uit waarin de bereden component of cavalerie een zeer belangrijke rol speelde. Omdat de paarden die hierin figureerden eerder al het onderwerp waren van een publicatie in dit tijdschrift, richt dit artikel specifiek de aandacht op de militaire veeartsen die als paardenarts instonden voor de verzorging van de honderdduizenden legerpaarden die tijdens het verloop van het keizerrijk onder de wapens werden gebracht. Na een korte inleiding over het ontstaan van het veeartsenijkundig onderricht, wat hand in hand ging met de geboorte van de militaire veearts, wordt dieper ingegaan op zijn rekrutering, statuut en werkomgeving. Hierbij wordt de rol van de keizer zelf beschreven met een bespreking van het decreet van Moskou dat voor het veeartsenijkundig onderwijs van zeer groot belang is geweest. Tenslotte worden de werkomstandigheden van de militaire veeartsen belicht aan de hand van enkele ooggetuigenverslagen.

INLEIDING

In het jaar waarin de tweehonderdste verjaardag van de Slag bij Waterloo (18 juni 1815) wordt herdacht, lijkt het ons meer dan gepast even stil te staan bij de Grande Armée, het leger dat door Napoleon Bonaparte aan Franse zijde werd opgericht en georganiseerd in de jaren die voorafgingen aan deze wereldberoemde veldslag. Meer specifiek gaat onze aandacht uit naar een van de meest onmisbare componenten die jarenlang mee het succes van de napoleontische strijdkrachten hebben bepaald, met name de bereden troepen of de cavalerie. Terwijl de aard van de paarden, zoals de raskenmerken, afmetingen, etc., reeds het onderwerp was van een eerder verschenen artikel (Egter van Wissekerke, 2006), wordt in deze bijdrage specifiek ingegaan op de rol en de positie van de militaire veearts binnen de Grande Armée. Daarbij zijn we verder geïnteresseerd in de historie van de functie van militair veearts die mede bepaald werd door de veranderende eisen die gesteld werden aan de bereden component.

Het kader waarin de napoleontische cavalerie haar oorsprong vond, kan kort als volgt geschetst worden. Tussen 1450 en 1920 werden duizenden werken gepubliceerd met het paard als onderwerp (de Musset

Pathay, 1810; Menessier de la Lance, 1915-21; Dejager, 2014), waarbij de militaire functie dikwijls centraal stond. Veelal ging het hier eerder om tactische beschrijvingen dan wel om het paard zelf. De dieren werden in dit kader vooral beschouwd als transport- en gevechtsmachines. Omdat iedere landheer in min of meerdere mate nood had aan een privélegertje van ridders (term afgeleid van ‘ruiter’) en later soldaten, waarin een (beperkte) bereden troepenmacht steeds een aandeel had, werd in latere tijden dikwijls gebruik gemaakt van huurlingen of beroepssoldaten. Het belang van de adel in de cavalerie wordt geïllustreerd door het feit dat belangrijke oude écuyers hun hippiatrische werken (Bols en De porte, 2014a) steeds opdroegen aan de adel die zeer intens bezig was met paarden in het algemeen en de cavalerie in het bijzonder. Zo droeg François Alexandre de Garsault enkele edities van zijn *‘Nouveau Parfait Maréchal’* (1770) op aan de *Comte de Maurepas*. In zijn inleiding prijst hij het gebruik van *le Cheval de Guerre*. Vele werken behandelen de militaire training van paard en ruiter zoals *‘L’art de la Cavalerie’* van Gaspard de Saunier (1756), waarin verschillende hoofdstukken gewijd zijn aan oorlogstraining “... *tant pour le Manège que pour la Guerre*”.

Daarnaast is er ook aandacht voor de uitrusting

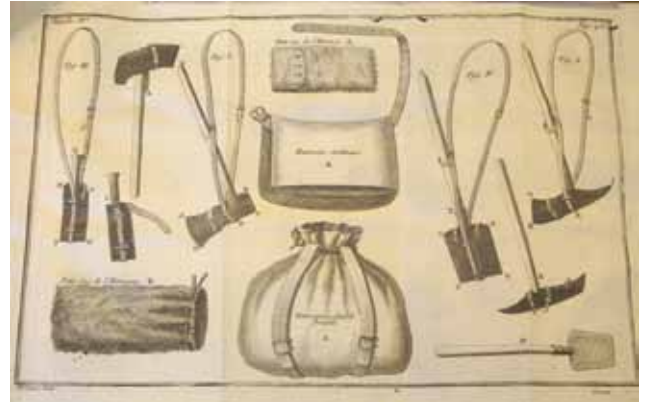
van de bereden troepen met gedetailleerde beschrijvingen van wat paarden allemaal dienden mee te zeulen. François de La Porterie geeft in zijn *'Institutions militaires pour la Cavalerie et les Dragons'* (1754) aan dat een cavaleriepaard een gemiddelde last droeg van 152 kg, waarvan nagenoeg 80 kg werd ingenomen door de ruiter. In combinatie met het kampeermateriaal, dat beurtelings door verschillende ruiters werd gedragen, kwam de last echter al gauw op 172 kg (Figuur 1). Het gewicht van de persoonlijke spullen kon de last zelfs nog verdubbelen. De la Porterie raadde daarom ook aan *"de s'appliquer à les choisir forts ..."*. Hij benadrukte dat de paarden aan de sterke kant dienden gekozen te worden. Mennessier de La Lance (1921) voegde er veelzeggend aan toe dat deze zware bepakking stilaan de ondergang ging betekenen van de Franse cavalerie (in het prenapoleontisch tijdperk) omdat manoeuvres meestal erg traag werden uitgevoerd.

De literatuur is het erover eens dat grote veranderingen in de organisatie en werking van de Franse cavalerie in de 18de eeuw werden geïntroduceerd door Louis-Hector Drummond de Melfort (1721-1788). Nadat hij in 1761 werd benoemd tot Colonel de la Légion Royale publiceerde hij zijn magistrale *'Traité sur la Cavalerie'* (1776) en werd *Inspecteur des troupes légères*. Drummond de Melfort benadrukte het belang van een uniforme opleiding in de militaire rijksholen die in een mum van tijd werden opgericht in vele Franse steden. Verder predikte hij de simplificatie van zowel de uitrusting als de procedures die het gebruik van de cavalerie veel efficiënter dienden te maken. Zijn ideeën werden later ook buiten Frankrijk geïmplementeerd (Dejager, 2014).

Vanaf het begin van de 18de eeuw zien we echter ook een dualiteit ontstaan in het gebruik van het paard. Eerder ontstond namelijk onder invloed van Italiaanse rij-instructeurs het recreatieve dressuurrijden (Bols en De porte, 2014a), wat niet altijd strookte met de vereenvoudigde militaire training van paard en ruiter. Terwijl de la Guérinière in zijn dressuurbijbel *'Ecole de Cavalerie'* (1733) een rijstijl aanbrengt met veel franjes en figuren, stelt Drummond de Melfort *"... Je suis donc dans l'opinion que, pourvu qu'un cavalier sache porter son cheval en avant, l'arrêter quand il veut, le faire reculer, le tourner à droite et à gauche et le faire aller au pas, au trot et au gallop, c'est exactement tout ce qui'il doit savoir faire ..."*. Daarmee werd resoluut gekozen voor een no-nonsense-aanpak met een meer beweeglijke en snellere cavalerie voor ogen. Het is precies deze hogere wendbaarheid die de grote troef van Napoleon zou blijken bij meerdere veldslagen (Op de Beeck, 2012, 2015).

HET ONTSTAAN VAN DE VETERINAIRE ZORG VOOR HET PAARD IN EEN NOTENDOP

De oprichting van de eerste veeartsenijscholen blijkt onlosmakelijk verbonden te zijn met het ont-

Figuur 1. Bepakking van een cavaleriepaard (de la Porterie, 1754).

staan en de evolutie van de militaire, veterinaire zorg voor het cavaleriepaard. De paardenzorg was van oudsher in handen van de hoefsmeden of *maréchaux*, veelal afkomstig uit oude gerespecteerde families die de kunst van het hoefbeslag doorgaven doorheen generaties (Bols en De porte, 2014a). Met de opkomst van het paardrijden voor recreatieve doeleinden gingen andere actoren zich met het paard bezighouden: notabelen, artsen, *écuyers* of ritmeesters maar evengoed kwakzalvers die nog steeds oude empirische behandelingen gebruikten, zoals aderlatingen en het plaatsens van setons (Devriese et al., 2015).

Het zou duren tot halverwege de 18de eeuw voor Claude Bourgelat (jurist van opleiding) politiek gesteund door Henri Bertin en overtuigd van de noodzaak van een degelijke veterinaire opleiding, de eerste veeartsenijscholen oprichtte in Lyon (1762) en Alfort (1765). Deze officialisering van de diergeneeskundige opleiding zorgde echter voor een tweesporenbeleid in de veeartsenijkundige zorg. Los van het feit dat er in de beginperiode überhaupt niemand interesse vertoonde in de gezondheidszorg van nutsdieren, waren er nu twee rivaliserende groepen die de paardenzorg op zich konden nemen: de traditionele erg praktisch ingestelde *maréchaux* en de meer theoretisch onderlegde en aan de veeartsenijscholen opgeleide *artistes vétérinaires*. De zeer grote aantallen zorgbehoevende paarden en het in de beginperiode zeer lage aantal beschikbare *artistes vétérinaires* in acht genomen, ontstond binnen de kortste keren een enorm spanningsveld tussen beide groepen met als inzet de veterinaire zorg voor het paard (Bols en De porte 2014b).

Een parallel met het ontstaan van de humane gezondheidszorg is trouwens moeilijk te trekken. Wel waren er kort na de revolutie pogingen van de Franse Société de Médecine (bij monde van Vicq d'Azyr) om de diergeneeskunde onder te brengen bij de geneeskunde (Egter van Wissekerke, 2010). Deze gedachte werd overgenomen door Talleyrand, een van de belangrijkste figuren uit die periode en meermaals minister onder Napoleon (Op de Beeck, 2010, 2014). Hij was overtuigd van het feit dat er een school moest komen in de Jardin des Plantes, waar landbouw, medische en veterinaire wetenschappen zouden ondergebracht

worden. Verder suggereerde hij ook dat er in alle medische scholen een veterinaire leerstoel zou opgericht worden. De veterinaire opleiding is echter steeds op zichzelf blijven staan. Hoewel de banden met de geneeskunde vrij nauw bleven, zou de diergeneeskunde als wetenschap in de daarop volgende decennia door de beoefenaren van de humane geneeskunde toch stiefmoederlijk behandeld worden. In die tijd werd de militaire paardenzorg meestal toevertrouwd aan de meest competente hoefsmid (*maréchal-ferrant*) van de eenheid. Die kreeg de titel van *maréchal-expert* en was verbonden aan de generale staf van het regiment in de rang van *maréchal-des-logis* of wachtmeester. Kort na de oprichting van de veeartsenijschool in Alfort volgde er een bevel van de staatssecretaris van Oorlog, de duc de Choiseul (1769) aan de regimentscommandanten van de cavalerie om een student af te vaardigen naar Alfort “*pour y être instruit en l’Art Vétérinaire*” (Dumas et al., 2008). Op deze manier ontstonden naast de reguliere studenten, die veelal door de Franse departementen, ofwel op eigen kosten of als beursstudent naar de veeartsenijschool werden gestuurd, de zogenaamde ‘militaire’ studenten. Van de zestig militaire leerlingen die door de cavalerie werden gedetacheerd in Alfort studeerden er in 1772 45 af (Egter van Wissekerke, 2010) die dan een aantal jaren verplichte dienst verrichtten voor het leger. Over de opleiding en de positie van de paarden- of veearts binnen de Grande Armée zullen we in wat volgt dieper ingaan.

ENKELE LOGISTIEKE BESCHOUWINGEN MET BETREKKING TOT DE CAVALERIE VAN DE GRANDE ARMÉE

We zullen proberen de werklust van de militaire veearts (in vreedstijd) te schetsen aan de hand van enkele cijfers. Het kan niet genoeg benadrukt worden dat het paard in de 18de eeuw nagenoeg de enige vorm van transport over land was en daardoor ook letterlijk de motor van de samenleving. Daarbij werd de mobilisatie van mensen, middelen en paarden zeer sterk bepaald door de operationele toestand van het leger. Het onderhoud van een uitgebreide gevechtsmacht was in vreedstijd immers onbetaalbaar. Daarom bleek de mogelijkheid om binnen een relatief korte tijd enorme aantallen paarden te kunnen mobiliseren van kapitaal belang. Zo was in vreedstijd ongeveer één paard in dienst per zeven soldaten, een verhouding die bij de voorbereiding van de Russische veldtocht werd bijgesteld tot één op vier (Brun, 2007). Militaire paarden werden onderverdeeld in rij-, trek- of lastpaarden.

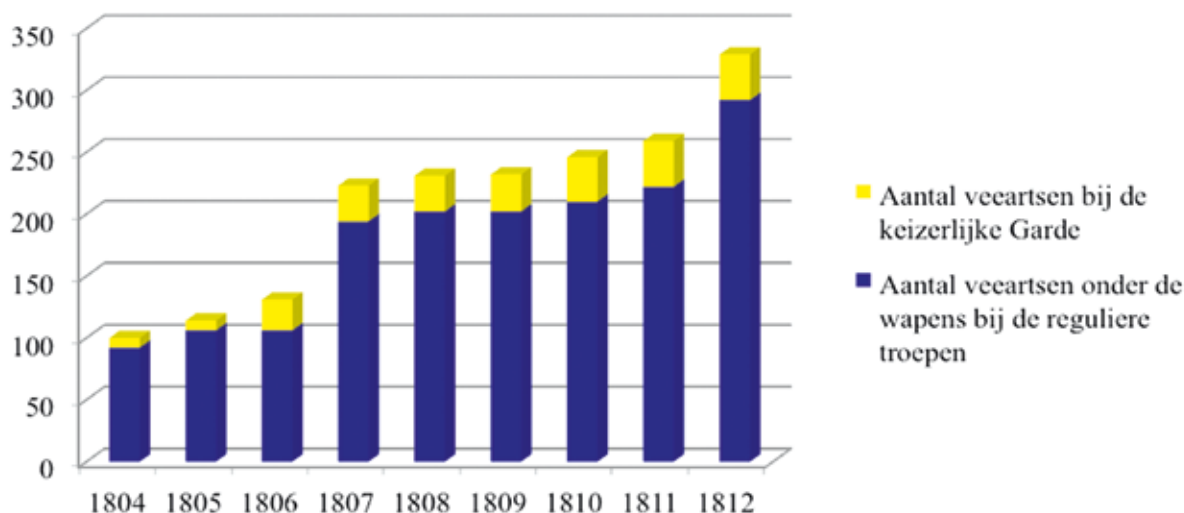
Officieren beschikten meestal over enkele eigen rijpaarden, terwijl de paarden van de soldaten de Staat toebehoorden. Voor Napoleon zelf werden constant ongeveer 130 paarden ter beschikking gehouden, verdeeld over tien brigades. In zijn onmiddellijke nabijheid (achter de koets) werden steeds minstens zes van zijn persoonlijke rijdieren meegevoerd tijdens de

veldtochten. Naast de rijpaarden, die in de regimenten aanwezig waren, was de ontplooiing van de eenheden met trekpaarden de grootste uitdaging. In vreedstijd werden immers vele dieren ondergebracht bij burgers die het vruchtgebruik van de dieren genoten.

Vanaf 1805 besteedde Napoleon veel militair transport uit aan particulieren, waardoor de onkosten voor onderhoud alleen telden in oorlogstijd. Enkele jaren later zou hij op deze beslissing terugkomen met de militarisering van de artillerietreinen die de kanonnen en andere benodigdheden vervoerden.

De paardenrassen die voor de verschillende opdrachten werden gebruikt en de omstandigheden waarbij de dieren werden ingezet, werden eerder uitgebreid beschreven door Egter van Wissekerke (2006, 2010). Aan het tempo waarmee tussen 1805 en 1815 veldtochten werden gepland en afgewerkt is het niet verwonderlijk dat de bevoorrading met goede legerpaarden een constante kopzorg was. Meestal werden de paarden regionaal aangekocht en bij tekorten ook opgeëist en gerekruteerd in de veroverde gebieden. Enkele getallen illustreren de omvang van een dergelijke operatie. Zo diende Napoleon na zijn terugtocht uit Rusland, die gepaard ging met gigantische verliezen (er circuleren cijfers tot 140.000 gesneuvelde paarden) maar liefst 120.000 nieuwe paarden te ‘mobiliseren’ om opnieuw een krijgsmacht op de been te krijgen. Iets wat overigens slechts ten dele gelukt was. Anderzijds beschikte een landbouwland als Frankrijk uiteraard over een enorme reserve die echter ook voor burgerlijke doeleinden werd aangesproken. De voorwaarden waaraan de paarden dienden te voldoen, waren echter erg strikt zodat er slechts een kleine selectie over bleef voor de actieve dienst. Aan de hand van enkele fysiologische basisbehoeften van het paard kunnen we een idee krijgen van de gevolgen van de ontplooiing van een cavalerie-eenheid zoals die destijds in de Grande Armée opereerde. De getallen die in de literatuur naar voren worden geschoven zijn niet altijd even uniform, maar algemeen kan worden aangenomen dat een paard in rust of bij lichte arbeid een gemiddelde dagelijkse behoefte heeft aan 35 liter drinkwater, 5 kg hooi, 5 kg stro en 5 kg krachtvoer, in meer of mindere mate aangevuld met begrazing. Daarbij worden 7 liter urine en 30-40 kg mest geproduceerd. Wat dit in realiteit betekent bij het lezen van een zinsnede uit de beschrijving van een veldslag zoals “*ten noorden stond generaal Lannes en de cavalerie van Joachim Murat met 5600 ruiters ...*” (Op de Beeck 2012) is nauwelijks in hedendaagse termen te bevatten. Als we de individuele behoeften vermenigvuldigen met 5.000, dan heeft de cavalerie van Murat dagelijks nood aan 175.000 liter drinkwater, 15 ton hooi, 15 ton stro én 15 ton krachtvoer.

Daarbij opereerde een cavalerie op oorlogsvoet niet in rustmodus of lichte arbeid. Zo zou een paard bij een uur zwaar werk in warme omgeving 80 liter water nodig hebben, wat het totaal in hoger genoemd geval op 400.000 liter brengt voor pakweg een halve dag op het slagveld. Daarenboven zou een cavalerie eenheid

Figuur 2. Evolutie van het theoretisch aantal veeartsen in dienst van de Grande Armée over de periode 1804-1815, tewerkgesteld bij de *Garde Impériale* (geel) en bij de reguliere regimenten (blauw) (naar Dumas, 2012).

van 5.000 paarden in de buurt van hun kantonement 35.000 liter urine en 200 ton mest per dag achterlaten. Het spreekt voor zich dat dit voorbeeld duidelijk de logistieke uitdagingen schetst waar de napoleontische cavalerie dagelijks mee geconfronteerd werd en hoe het werkveld van de militaire veeartsen er toen moet hebben uitgezien.

DE VEEARTS IN DE GRANDE ARMÉE VAN NAPOLEON

Titulatuur

Zoals hoger aangegeven werden vanaf 1769 militaire studenten ondergebracht in de veeartsenijsscholen van Lyon en Alfort op kosten van de overheid. Na vier jaar studie gingen deze veeartsen onder de wapens als *maréchal-expert* of *maître-maréchal*, een titel die tot dan toe voorbehouden was voor de beste hoefsmid van het regiment. Er was dus hoegenaamd nog geen enkele verwijzing naar het veterinaire aspect in de opleiding. Vanaf 1795 werden alle gebrevetteerde veeartsen *artistes vétérinaire* genoemd om het onderscheid met de hoefsmiden (*maréchaux-ferrants*) duidelijker te maken. De in dit verband wat zonderling klinkende term *artiste* werd afgeleid van de voorbereidende opleiding in de universitaire *artes* die de *vétérinaires* genoten (Devriese, 2012). Deze titulatuur werd echter door de legerleiding als te weinig militair beschouwd en aangepast door het beruchte Keizerlijke Decreet van 15 januari 1813 (zie verder) naar *maréchal-vétérinaire*, niet zonder de verwarring met de *maréchaux* opnieuw aan te wakkeren.

Plaats van de veearts in het militaire apparaat

Het militaire kader waarin de veearts functioneerde werd sterk bepaald door de verschillende leger-

eenheden waarin paarden onder de wapens waren. Zo waren er de reguliere cavalerieregimenten, waar bij het begin van het Keizerrijk slechts één *artiste vétérinaire* opgenomen was in de generale staf. Een regiment bevatte, afhankelijk van het wapen, tussen de 6 à 900 mannen en een iets lager aantal paarden. Daarnaast werden paarden ingeschakeld in de *artillerie à cheval* (bereden artillerie) en de *train d'artillerie*, de bevoorradingscolonnen die munitie en ander legermateriaal vervoerden.

Terwijl de zes regimenten van de bereden artillerie elk beschikten over een eigen veearts was er geen voorzien bij de gewone artillerie. Dit is opmerkelijk aangezien de kanonnen uiteraard ook getrokken werden door paarden, vier tot zes afhankelijk van het kaliber van het kanon. Gedurende de periode van het Consulaat werden deze artillerietreinen gemilitariseerd en voorzien van één veearts per bataljon die in oorlogstijd de zorg had over ongeveer duizend paarden. De aanloop naar het Keizerrijk ging gepaard met een zeer grote toename van het militaire personeel. Zo telde de cavalerie in 1804 maar liefst 78 regimenten, waar er nog eens 17 bij kwamen tegen 1813. De paarden werden verdeeld over de carabinieri, kurasiers, dragonders, *chasseurs à cheval* en huzaren die opgedeeld waren in regimenten die elk uiteindelijk een duizendtal dieren konden bevatten (Egter van Wissekerke, 2008).

Dit bleek een nauwelijks haalbare opdracht voor één veearts, zoals uit het ooggetuigenverslag uit 1804 van Jean-Baptiste Gohier bleek (zie verder), ook omdat de regimentspaarden in oorlogstijd dikwijls verdeeld waren over verschillende kantonementen. Eind 1804 werd op voorstel van Chabert, directeur in Alfort, in tijden van oorlog een veearts in opleiding aan de dienstdoende veearts toegevoegd opdat een regiment in conflictgebied over twee veeartsen zou beschikken waarbij de jongste *vétérinaire-en-seconde* of *aide-vétérinaire* werd genoemd. De veterinaire omkadering van de artillerietreinen bestond

in 1810 uit 28 veeartsen (Dumas, 2012). De keizer installeerde gaandeweg ook de zeer befaamde *Garde Impériale* of Keizerlijke Garde (vanaf 1804, in navolging van de eerder opgerichte *Consulaire Garde*), een leger-in-leger dat instond voor zijn persoonlijke bescherming en enkel de meest loyale en geharde keursoldaten groepeerde. Zij hadden een zeer hoog aanzien binnen de *Grande Armée* en genoten heel wat privileges. Binnen deze *Garde Impériale* opereerden ook cavalerieregimenten en artillerietreinen, voorzien van enkele *artistes vétérinaires*, waarbij een van hen soms de zorg had over duizendtweehonderd paarden. In Figuur 2 wordt een overzicht gegeven van de evolutie van het aantal veeartsen in dienst bij de Grande Armée tussen 1804 en 1812 toen het totaal boven de driehonderd uitsteeg. Hierbij dient benadrukt te worden dat het dikwijls ging over het theoretisch aantal dierenartsen (op formatie) omdat niet altijd alle voorziene plaatsen ook daadwerkelijk werden ingevuld. De situatie op het terrein durfde nogal eens grondig verschillen met wat de keizer in zijn tabellen voorschreef. In de naamlijsten die zijn bewaard van 23 mei 1812, figureerden effectief 249 veeartsen (Dumas, 2012).

Rekrutering van veeartsen voor de Grande Armée

De manier van rekrutering bleek weinig geëvolueerd sinds het initiële bevel van 1769 dat militaire leerlingen detacheerde in Lyon en Alfort. Hun aantal was echter niet steeds in verhouding tot de behoefte. Initieel voorzag men twintig leerlingen per jaar per school en dat werd volgehouden tot in 1813. Bovendien plande Napoleon een uitbreiding van het aantal veeartsenijscholen van twee naar vijf met extra opleidingscentra in Turijn, Aix-la-Chapelle en Zutphen om het aantal leerlingen op te drijven. De twee laatste scholen zagen echter nooit het levenslicht.

De selectiecriteria die initieel door Claude Bourgelat werden opgesteld bleven lange tijd overeind. Zo rekruteerde Bourgelat vooral onder de zonen van hoefsmiden aangezien hij vooral de opleiding van veredelde hoefsmiden voor ogen had (Dumas, 2012). Men ging op zoek naar *élèves* (leerlingen) tussen de 16 en 25 jaar oud waarvan men veronderstelde dat ze het vak vlug zouden kunnen aanleren, konden lezen en schrijven, een zekere kennis van de Franse grammatica bezaten en reeds gedeeltelijk onderlegd waren in het hoefbeslag. Deze criteria verschilden trouwens niet van die die gebruikt werden om civiele leerlingen te selecteren. Het niveau van de instromende leerlingen liet echter te wensen over. Zo werd een maand na aankomst hun schrijf- en leesvermogen getest. Op honderd leerlingen die tussen 1808 en 1812 in Alfort werden geëvalueerd bleken er 45 goed, 35 middelmatig en 20 slecht geklasseerd te worden. Het is duidelijk dat rekruteren uit een agrarisch milieu haaks stond op de verwachting om in deze populatie veel jongeren aan te treffen die voldoende gealfabetiseerd waren.

Opleiding van de (militaire) veeartsen

De belangrijkste onderwerpen die in 1795 aan bod kwamen in de opleiding tot veearts waren de anatomie van het paard en de nutsdieren, de ziekten van het paard, de ezel, het muilddier, hoorndieren en schapen, de farmacie, plantkunde en het hoefbeslag. In 1813 werd het curriculum sterk hervormd (zie verder). Hoewel de opleiding vier jaar duurde (vanaf 1813 drie of vijf jaar) nam men het in realiteit niet zo nauw met de studieduur. Zo werden er veeartsen gebrevetteerd na drie jaar studie of minder, naargelang de nood aan vervanging. De studenten volgden de ene cursus na de andere en afhankelijk van hun vooruitgang konden sommige vlugger doorstromen. Er waren twee startmomenten voor nieuwe studenten, begin mei en begin november. Twee maal per jaar evalueerde een jury van professoren de individuele vooruitgang en algemene examens werden afgelegd in april of mei.

In 1794 gingen militaire studenten een engagement aan van zes jaar: vier jaar studie aangevuld met minstens twee jaar verplichte dienst. De studietijd werd slechts in rekening gebracht voor de pensioenregeling na minstens acht jaar dienst. In realiteit bleven de *artistes vétérinaires en premier* gemiddeld 6,5 jaar in actieve dienst. Dit werd uiteraard sterk bepaald door de nood aan vervanging van collega's die omkwamen in de strijd, bezweken aan ziekten of ten onder gingen aan de dikwijls onmenselijke levensomstandigheden. Op basis van bewaarde processen-verbaal kon worden achterhaald dat er tussen 1800 en 1812 in Lyon en Alfort gemiddeld vijf militaire veeartsen afstudeerden per jaar per school, in totaal een honderd tot honderdvijftig. Dit is allicht een onderschatting omdat er geen gegevens zijn over alle zittijden. Bovendien interfereerde de eigen dienstplicht dikwijls met de studies zodat sommige leerlingen na oproeping (conscriptie) hun opleiding dienden te onderbreken (Dumas, 2012).

Statuut van de militaire veeartsen en belangrijke mijlpalen

Het statuut van de (militaire) veearts is in het verleden om de een of andere reden steeds een twistpunt geweest (Milhaud, 2003). Daarbij gaat het onder andere om de graad die ze in het leger bekleedden en de gevolgen die dit had voor hun verloning. In de strikte militaire hiërarchie was het blijkbaar niet makkelijk om de veeartsen een plaats te geven, mogelijk ook door de eerder recente officialisering van de opleiding en de onenigheid die daarmee gepaard ging (zie hoger). Vóór de Franse Revolutie werden de *artistes vétérinaires* met een zekere welwillendheid behandeld omdat de overheid ook poogde om op die manier de kwakzalvers uit de veeartsenijkundige zorg te verwijderen (Egter van Wissekerke, 2010). De *maréchaux-experts*, vanaf 1791 *artistes vétérinaires* waren diegenen die in Alfort of Lyon hadden gestudeerd en de enigen die de legerpaarden mochten behandelen.

Tijdens de eerste jaren na de Revolutie hadden de veeartsen de rang van *maréchal-des-logis*, wat overeenkwam met de graad van wachtmeester, het op een na laagste niveau van onderofficier. In 1804 werd er in het bijzijn van de keizer gewerkt aan een decreet dat de veeartsen de laagste graad van officier zou verlenen, met name (onder)luitenant tot kapitein. Hiertegen kwam echter veel verzet vanuit militaire kringen zelf omdat men met een zekere minachting tegen het beroep aankeek, vooral tegen de manier waarop de veterinaire zorg op het platteland werd verstrekt. In 1811 verbeterde de positie van de veearts aanzienlijk door het *décret d'Anvers* dat hen in de hiërarchie net onder de graad van adjudant (op een na hoogste rang van onderofficier) plaatste en waardoor hun soldij verviervoudigd werd. De werkelijk uitbetaalde soldij kon echter zeer sterk variëren van het wapen waaronder gediend werd. Verder werd ook het statuut van de *aides-vétérinaires* of hulpveeartsen min of meer geoficialiseerd met in 1812 zelfs de introductie van *sous-aides-vétérinaires*.

Voor buitenstaanders kan het een detail lijken, maar voor de militaire veearts was het verkrijgen van een eigen herkenbaar uniform een zeer belangrijke stap in de identificatie en appreciatie van hun beroep. In 1804 droegen de veeartsen nog de kledij van hun eenheid. In 1812 werd een ontwerp gemaakt voor een eigen uniform dat echter niet in productie kwam omwille van de voorbereiding van de veldtocht naar Rusland. Pas na de terugkeer vanuit Moskou in 1813 kreeg het veterinaire uniform zijn finale vorm. Het is echter niet duidelijk vanaf wanneer het precies werd gedragen. Op een aquarel van Devautour (Bocquet, Devautour, 1947) (Figuur 3) staan veeartsen afgebeeld van de *cavalerie lourde et cavalerie légère*. De datum die onderaan wordt opgegeven, i. e. 1814, zou echter onjuist zijn (Dumas, 2012). Sinds het decreet van Moskou werden de veeartsen beschouwd als *maréchal-vétérinaire* en de afgebeelde figuren dragen de kenmerken van de *maréchal-des-logis chef*. De uniformen die op deze figuur getoond worden, stammen daarom allicht uit 1812. De militaire veeartsen waren ook gewapend met een regimentssabel. De hoge nood aan veeartsen resulteerde verder in de aanstelling van allerlei soorten bijna-veeartsen, wat het beroep echter geen goed deed. Het zorgde niet alleen voor verwarring maar vertraagde ook de werkelijke erkenning van een echt statuut. Zo bleek de feitelijke erkenning van het beroep sterk afhankelijk van de mening van individuele bevelhebbers die ze vrij makkelijk konden doordrukken. Sommige cavaleriegeneraals waren fervent voorstander van de (her)waardering van het veeartsenijkskundige werk en stelden voor hen een graad te verlenen tussen de officieren en onderofficieren. Anderen waren de veeartsen veel minder goed gezind. Zo beschouwde commissierapporteur en *Inspecteur Général de Cavalerie* generaal de Préval veeartsen, net als zadelmakers, als handwerklieden en had hij er de grootste moeite mee hen met officieren te laten op-

Figuur 3. Militaire veeartsen van de *cavalerie lourde et légère* op een aquarel van M. Devautour (Bocquet, Devautour, 1947). Het aangegeven jaartal is wellicht fout aangezien sinds het decreet van Moskou de term *maréchal-vétérinaire* gangbaar was en deze figuren *galons* dragen van *maréchal-des-logis chef*, allicht de kentekens die gangbaar waren in 1812 (Dumas, 2012).

trekken. Daarbij achtte hij hun rol in het leger zwaar overschat omdat dikwijls zwaar- en chronisch zieke dieren niet behandeld werden. Bovendien was de prijs van het voeder en de behandeling dikwijls hoger dan de waarde van het paard en er bleef steeds onzekerheid bestaan over de mogelijke genezing.

Finaal leidde dit meestal tot de verkoop van het paard. Omdat het succes van de cavalerie in grote mate bepaald werd door haar snelheid van handelen, konden zieke dieren niet bereden worden en moest men ze achter te laten. de Préval concludeerde dat de praktische ervaring van bepaalde cavalerieofficieren van veel hogere waarde was dan de theorie uit de veeartsenijkscholen. Generaal Bourcier steunde dan weer de veeartsen door fijntjes op te merken dat cavalerieofficieren die werden gedetacheerd in de scholen van Lyon en Alfort weinig op hadden met hun opleiding en dikwijls met meer pretentie dan kennis terugkeerden naar hun eenheid (Dumas, 2012). Ook Chabert (1737-1814) en Fromage de Feugré (1770-1812)

vroegen zich af of “*de taak van de militaire veeartsen niet nuttig genoeg was om enige aanmoediging te verdienen en of het overdreven zou zijn indien ze dezelfde rang zouden krijgen als de apothekers en chirurgijnen van de laagste klasse of zelfs van die van de assistent van de militaire arts*” (Vogeli, 1835; Egter van Wisskerke, 2010).

Gedurende het Keizerrijk werd de militaire humane geneeskunde trouwens enorm uitgebouwd onder impuls van de hoofdchirurg van de keizer, dokter Dominique Jean Larrey. Tijdens zijn lange carrière op de slagvelden van Italië (1797) tot in Waterloo (1815), moderniseerde hij de militaire medische component met vernieuwingen in de chirurgie, de uitbouw van veldhospitelen en een systeem van legerambulances dat toeliet om gewonden door speciaal getrainde eenheden op een snelle manier van het slagveld te verwijderen. Hij installeerde ook een triagesysteem voor zwaargewonden. Deze professionalisering van de medische zorg werd spijtig genoeg niet doorgevoerd in de veterinaire tak.

Een ‘Ba-Mastructuur’ voor de opleiding veeartsenijckunde (15 januari 1813)

Nadat Napoleon volgens uiteenlopende schattingen tussen de 120.000 en 140.000 paarden had verloren tijdens zijn veldtocht naar Rusland (Op de Beek, 2012), besloot hij bij zijn terugkeer de opleiding veeartsenijckunde grondig te hervormen. Zijn voorstellen hiertoe liet hij in het keizerlijk decreet gieten, het *Décret Impérial sur l’Enseignement et l’Exercice de l’Art Vétérinaire*. Dat werd op 15 januari 1813 ondertekend in de Tuileriën in Parijs, maar is de geschiedenis ingegaan als het decreet van Moskou (Figuur 4).

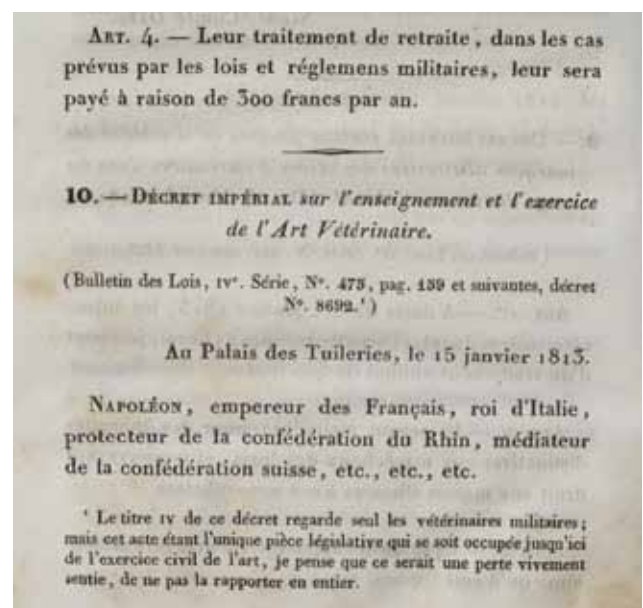
In maar liefst 49 artikels stelde Napoleon een aantal zeer belangrijke wijzigingen voor van de opleiding van veeartsen en de manier waarop ze hun beroep dienden uit te oefenen. Een van de belangrijkste wijzigingen is de invoering van een bachelor-masterstructuur avant la lettre in het veeartsenijckundig curriculum. Zo voorzag hij, zoals hoger reeds aangehaald, de oprichting van drie bijkomende scholen. De school van Alfort bij Parijs zou de enige school worden van *première classe*. De scholen in Lyon, Turijn, Aix-la-Chapelle en Zutphen zouden opleidingscentra worden van *seconde classe*. Napoleon stelde voorop dat het onderwijs in de *écoles impériales vétérinaires* moest leiden tot de opleiding van *maréchaux vétérinaires* en *médecins vétérinaires*.

Het decreet definieerde twee cycli in de opleiding. Het eerste pakket omvatte grammatica, anatomie en uitwendige kenmerken van de dieren, plantkunde, farmacologie (*matière médicale vétérinaire*), het hoefbeslag en jurisprudentie en de behandeling van zieke dieren. Dit basispakket zou onderwezen worden in alle veeartsenijckundige scholen. Het tweede pakket zou enkel in Alfort gedoceerd worden en omvatte rurale economie, de stoeterijen, het africhten van gedomesticeerde dieren,

zoölogie en toegepaste fysica en scheikunde. Het decreet stipuleerde verder dat de inhoud van het leerprogramma kon gewijzigd worden door de Minister van Binnenlandse zaken indien dit door de ontwikkeling van nieuwe methoden en de vooruitgang in het vakgebied noodzakelijk zou zijn, evenwel zonder het aantal professoren te verhogen.

De eerste cyclus zou drie jaar in beslag nemen en leiden tot het brevet van *maréchal vétérinaire*. De daarop volgende tweede cyclus zou leiden tot het brevet van *médecin vétérinaire* en vergde twee jaar extra. Het behalen van een diploma veearts zou dus in totaal vijf jaar in beslag nemen en kon enkel aan de veeartsenijckundige school van Alfort. Napoleon voerde dus reeds in 1813 een *bachelor-masterstructuur* in voor de opleiding veeartsenijckunde (Bulletin des Lois, 1e Série, No 475, pag 159 et suivantes, décret No 8692). Het decreet bevestigde verder de hiërarchie die reeds bestond tussen de *artistes vétérinaires* en *aides-vétérinaires* die vanaf nu *maréchal-vétérinaire en premier* en *maréchal-vétérinaire en second* werden genoemd. Verder stuurde het ook de soldij bij van de verschillende klassen van veeartsen die er sterk op achteruitgingen, van minimaal 600 naar 360 Franse *francs* per jaar. Men vermoedt hier de hand van alweer generaal de Préval die bovendien duidelijk stelde dat veeartsen de *galons* (graadkenteken op het uniform) van onderofficier dienden te dragen als *maréchal-des-logis chef* (eerste wachtmeester, graad onder adjudant) voor de *maréchal-vétérinaire en premier* en *maréchal-des-logis* (wachtmeester) voor de *maréchal-vétérinaire en second*. Veeartsen die niet voldeden konden op voorstel van hun bevelvoerende kolonel door de minister ontzet worden uit hun functie.

Het decreet van Moskou regelde verder de praktische inzetbaarheid van de *artistes vétérinaires*. In oorlogstijd werd de *maréchal-vétérinaire en premier*

Figuur 4. Het decreet van Moskou (Vogeli, 1835).

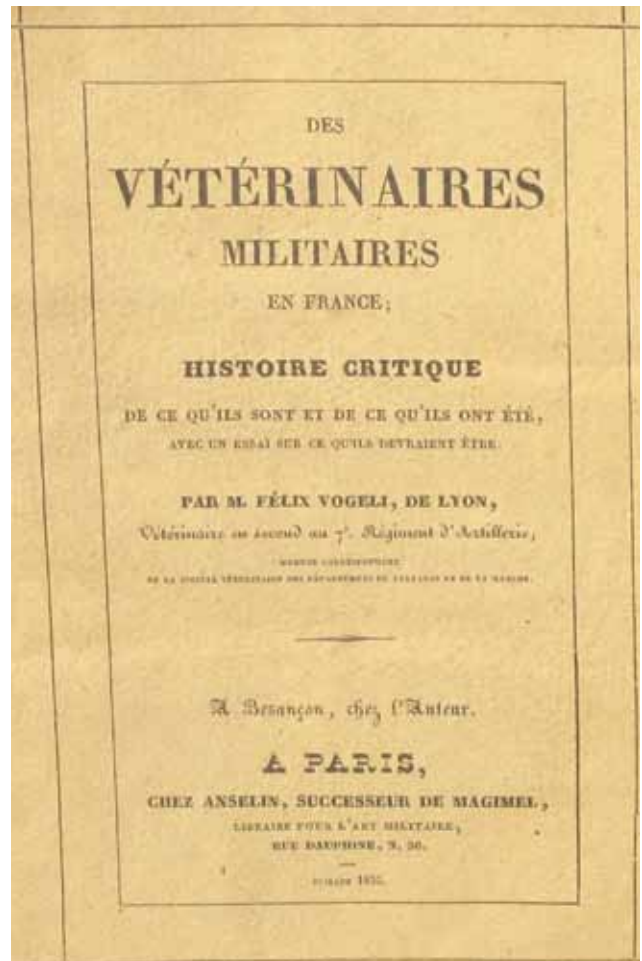
ingezet binnen de strijdende eskadrons, de *maréchal-vétérinaire en second* bleef meestal in de *dépôts* van waaruit de bevoorrading gebeurde. In vredestijd bleef de *maréchal-vétérinaire en premier* meestal gelieerd aan het belangrijkste deel van het veelal opgedeelde cavalerieregiment.

Een van de overigens zeldzame verbeteringen die het decreet voorzag, was het creëren van de functie van *vétérinaire-inspecteur*. In oorlogstijd zouden zij belast worden met de veterinaire zorg over grote artillerie-eenheden, de genietroepen en de grote opslagplaatsen voor cavaleriepaarden. In vredestijd werden ze gedetacheerd in opslagplaatsen die gebruikt werden voor de opvang en training van nieuwe paarden. Verder dienden zij inspectierondes te organiseren langsheen de regimenten om de kwaliteit van de veterinaire zorg te controleren, de veiligheid van de cavaleriekwartieren te bewaken en sanitaire maatregelen op te leggen met het oog op een optimale conservatie van de paarden. Ze werden echter niet verondersteld individuele collega's te controleren of te sanctioneren. De *vétérinaires-inspecteurs* werden gekozen uit de *médecins-vétérinaires* (de veeartsen die de volledige cyclus van vijf jaar hadden doorlopen), de universiteitsprofessoren of reguliere militaire veeartsen. Ze werden ook opgedeeld in twee klassen (*en premier* en *en second*). Hun aanstelling veroorzaakte zeker een stijging in het aanzien van het beroep (Dumas, 2012). Het aantal aangestelde inspecteurs lag evenwel niet vast en werd bepaald naar behoefte. In 1813 werden er vier benoemd, maar deze aanstellingen werden snel weer teruggedraaid door de wetgeving van Louis XVIII die het koninklijke leger reorganiseerde.

De veeartsenpraktijk in de Grande Armée

Aangezien de aard van het veeartsenijkundige werk reeds in detail werd beschreven in eerdere publicaties van Egter van Wissekerke (2006, 2010) beperken we ons hier tot enkele van de schaarse publicaties en ooggetuigenverslagen die de praktische omkadering en de werkomstandigheden van de militaire veearts in de Grande Armée op karakteristieke wijze illustreren.

De belangrijkste veterinaire problemen waar deze hulpverleners mee geconfronteerd werden, waren verwondingen - zowel krijgsgerateerde door impact van projectielen en steekwapens als deze veroorzaakt door het intensief berijden van de paarden -, massale ontbering en sterfte door infectieuze aandoeningen. Hoewel er nog geen kennis van en aandacht was voor micro-organismen, bestond de notie van besmettelijkheid en preventie door afzondering en desinfectie zeker bij de toenmalige militaire veeartsen. Hun grote frustratie was zonder twijfel het grote gebrek aan behandelingsmogelijkheden. Bij het ontbreken aan werkzame therapieën werd daarom nog veel gebruik gemaakt van oude, weinig efficiënte ingrepen zoals

Figuur 5. *Des Vétérinaires Militaires de France. Histoire Critique* (Vogeli, 1835).

aderlatingen, het plaatsen van setons, branden en het toedienen van lavementen (Devriese et al., 2015).

Een eerste belangrijke ooggetuigenverslag werd bewaard onder de vorm van een *Mémoire* die in 1804 gepubliceerd werd door Jean-Baptiste Gohier (Dumas, 2012). Nadat hij in 1799 was afgestudeerd in Alfort diende hij drie jaar lang als *artiste vétérinaire* in de cavalerie. In 1803, na zijn ontslag uit het leger, werd hij professor hoefbeslag in Lyon. Veearts Gohier klaagde meermaals misstanden aan die het werk van hemzelf en zijn collega's ernstig bemoeilijkten. Zo stonden ze in de hoedanigheid van *maréchal-des-logis* weerloos tegen de zwarte handel in paardenvoeder die door hun collega's werd opgezet. Geschillen werden blijkbaar in die dagen dikwijls finaal beslecht met een duel. Hun onderschikte positie in de militaire hiërarchie leidde tot dagelijkse frustraties omdat zij eenvoudigweg niet gehoord en gerespecteerd werden. Adviezen omtrent voedsel- of waterkwaliteit, noodzakelijke behandelingen, desinfectie van paardentuig en hygiëne werden genegeerd. Besmette dieren werden dikwijls samen opgesteld met dieren met relatief onschuldige verwondingen. De ruiters verzorgden gewonde en besmette paarden met hetzelfde gereedschap.

Ondanks het feit dat hij zelf zoon was van een hoefsmid verzette Gohier zich met klem tegen het opvullen van plaatsen voor veeartsen door ‘*simplex hoefsmeden waarvan het talent zich beperkt tot het plaatsen van een ijzer op een paardenvoet; hun gebrek aan kennis is bijna steeds funest voor de paarden die ze durven te behandelen*’ (Dumas, 2012). Bij gebrek aan veeartsen diende men wel degelijk hoefsmeden met een zekere kennis van de hippatrie in dienst te nemen. Bovendien bleken ook vele civiele leerlingen geïnteresseerd in een carrière bij het leger indien ze zouden worden behandeld volgens hun competenties.

Gohier benadrukte ook het tekort aan behandelingsmogelijkheden en medicijnen. Meestal ontving de veearts een vast bedrag per paard dat hij onder zijn hoede had, waarmee hij zowel medicijnen als instrumenten moest kopen. In sommige regimenten was het een kapitein die naast algemene aankopen ook de medicijnen en gros insloeg. Het praktische gevolg hiervan was dat de veearts geen enkele therapie kon instellen zonder toestemming van het hoger kader. Daardoor werden behandelingen die duurder waren dan de waarde van het dier bijna nooit uitgevoerd. Vanuit economisch standpunt was hier weinig tegen in te brengen, maar de veeartsen hadden graag gezien dat zij dit zelf zouden kunnen afwegen en dat ze de daaruit volgende beslissing zelf zouden kunnen nemen.

Gohier spaarde in zijn kritiek ook de veeartsen niet. Zo merkte hij op dat ondanks een verhoging van de soldij en het ter beschikking stellen van meer middelen voor behandelingen nog steeds veel dieren omkwamen door de onwetendheid van het veterinaire korps. De oorzaak van dit probleem zocht hij vooral bij een minder goede selectie van leerlingen bij aanvang, de tolerantie die werd getoond tegenover minder gemotiveerde leerlingen, de moeilijkheden veroorzaakt door de Revolutie en de grote nood aan militaire veeartsen waardoor niet altijd de beste krachten konden worden aangetrokken. Net daarom toonde Gohier ook begrip voor kolonels die liever beroep deden op een competente hoefsmid in plaats van een incompetent *maréchal-vétérinaire*.

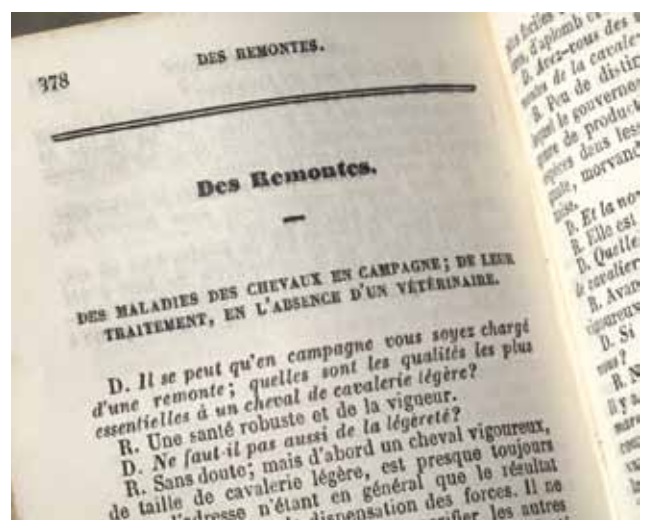
Een tweede belangrijk overzicht van de leefwereld van de veearts in de Grande Armée wordt ons aangeleverd via het werk van Felix Vogeli, *vétérinaire en second au 7me Régiment d’Artillerie, membre correspondant de la société vétérinaire des départements du Calvados et de La Manche*. Hij publiceerde in 1835 zijn kritische analyse met de veelzeggende titel *Des Vétérinaires Militaires en France; Histoire Critique de ce qu’ils sont et de ce qu’ils ont été, avec un essai sur ce qu’ils devraient être* (Figuur 5). Deze Franse militaire veearts (1810-1878) behaalde zijn brevet *vétérinaire en seconde* in 1830 in Lyon, zijn *vétérinaire en premier* in 1831 en werd vervolgens ingelijfd bij het *2me Régiment Chasseurs* en later bij het *7me Régiment Artillerie*. Hij verliet het leger in 1841 en praktiseerde nog als civiel veearts, eerst in Frankrijk, later in Canada en de Verenigde Staten waar hij ook over-

leed (Mennesier de la Lance, 1915-1921).

Naast verschillende publicaties over hippatrie en paardenvoeding publiceerde hij in Parijs zijn hoger geciteerde *Histoire Critique* over de toestand van de militaire veeartsen, *hoe die op dat moment was, hoe die vroeger was geweest en hoe hij zou moeten zijn*. Zijn boek is een 320 bladzijden tellend energiek pleidooi voor een dringende verbetering van de werkomstandigheden van de militaire veeartsen, met een zeer volledige beschrijving van de historische context. Hoewel Vogeli in een iets latere periode leefde en werkte, wortelt zijn beschrijving in de toestanden zoals die bestonden ten tijde van de Grande Armée. Het zeer uitgebreide artikel van Dumas (2012) dat voor een deel aan de basis ligt van de voorliggende bijdrage, citeert tientallen keren uit het werk van Vogeli.

Een laatste interessante kijk op de functie van militaire veearts wordt onrechtstreeks geleverd door een belangrijke publicatie van generaal Antoine Fortuné de Brack (1788-1850), die zijn *‘Avant Postes de Cavalerie légère – Souvenirs’* voor het eerst publiceerde in 1831. Het boek werd minstens zeven keer herdrukt met een laatste uitgave in 1912 en kan mede daardoor beschouwd worden als een standaardwerk met betrekking tot de organisatie en het functioneren van de napoleontische cavalerie. Hij werd eskadronskapitein bij de *2me Lanciers* van de *Vieille Garde*, de allerbeste strijders van de *Garde Impériale*, en schopte het uiteindelijk tot brigadegeneraal. Het meest tot de verbeelding sprekend was zijn deelname aan bijna alle grote veldslagen van Napoleon, van Wagram tot Smolensk, zijn deelname aan de veldtocht naar Moskou en finaal ook aan de slag bij Waterloo.

In zijn *‘Souvenirs’* (dat 488 pagina’s telt) wijdt hij 28 bladzijden aan les *Remontes*, de bereden component. Heel interessant is daarbij de titel van dit hoofdstuk *‘Des maladies des chevaux en campagne; de leur traitement, en l’absence d’un vétérinaire’* (Figuur 6).

Figuur 6. Titelblad van het hoofdstuk *Remontes* uit *‘Avant-Postes de Cavalerie Légère’* van generaal Antoine Fortuné de Brack (editie 1880).

Na een korte beschrijving van het ideale cavaleriepaard volgt een lange lijst van aandoeningen die over het algemeen worden behandeld met een aderlating. De publicatiedatum (1831) in acht genomen, lang nadat vooraanstaande veeartsen reeds therapieën zoals de aderlating hadden afgezworen en omschreven als ronduit gevaarlijk, lijkt het wel dat de Brack de omschakeling naar een meer moderne veeartsenijkunde volledig had gemist. Het feit dat hij in zijn titel bij voorbaat aangaf te willen remediëren in afwezigheid van een veearts doet minstens het idee ontstaan dat ook hij het belang van hun inbreng niet echt naar waarde kon schatten.

CONCLUSIES

De rol en de invloed van de militaire veearts in het leger van Napoleon kunnen, ondanks de mateloze inzet van vele honderden individuen, als eerder matig tot minder belangrijk omschreven worden. Hiervoor zijn een aantal redenen op te geven. De professionalisering van de veeartsenijkundige opleiding en de vorming van de eerste militaire veeartsen waren nog als primitief te beschouwen, in tegenstelling tot de opleiding van humane artsen die een veel langere traditie kende.

Veeartsen bleken op dat moment ook niet als coherente beroepsgroep naar buiten te treden. Hun ontstaansgeschiedenis was immers gekenmerkt door verdeeldheid. Dat bemoeilijkte zeer zeker het verkrijgen van een gerespecteerd statuut en leverde hen vele decennia een ondergeschikte graad op in het leger, waardoor ze zo goed als geen beslissingsbevoegdheid hadden. Tenslotte moet men ook voor ogen houden dat de diergeneeskunde in die jaren nog in haar kinderschoenen stond. Zo was er een acuut gebrek aan algemeen inzicht omtrent infectieziekten en preventie en beschikten de toenmalige militaire veeartsen over uiterst weinig effectieve behandelingsmethoden. Voeg daar nog wat tegenwerking van belangrijke sleutelfiguren bij de legerleiding aan toe en een algemeen aanvaard maatschappelijk beeld van het paard als transport- en gevechtsmachine en de rekening van veearts en paard was vlug gemaakt. Napoleon mag dan wel een excellent tacticus en ruiter geweest zijn, als oorspronkelijk artillerieofficier ontbrak het hem aan paardenkennis en inzicht in de fysiologische beperkingen van dit onmisbaar dier dat hem toeliet tijdens zovele veldslagen het verschil te maken.

LITERATUUR

Bols P.E.J., De porte H.F.M. (2014a). De handbibliotheek van de eerste studenten diergeneeskunde (Frankrijk 18de eeuw). Deel 1: van Vegetius tot de Garsault. *Vlaams Diergeneeskundig Tijdschrift* 83, 42-48.

- Bols P.E.J., De porte H.F.M. (2014b). De handbibliotheek van de eerste studenten diergeneeskunde (Frankrijk 18de eeuw). Deel 2: van Bourgelat en Lafosse tot de kennisexplosie aan het begin van de 19de eeuw. *Vlaams Diergeneeskundig Tijdschrift* 83, 81-88.
- Brack A-F. de (1880). *Avant-Postes de Cavalerie Légère*. J. Dumaine, Parijs.
- Brun J-F. (2007). Le cheval dans la Grande Armée. *Revue Historique des Armées* 249, 1-36.
- Dejager J. (2014). *Great Books on Horsemanship*. Bibliotheca hippiatrica Johan Dejager. Hes & De Graaf Publishers, Leiden, Nederland.
- de Garsault F.A. (1770). *Le Nouveau Parfait Maréchal*. Guillyn, Parijs.
- de la Guérinière F.R. (1733). *Ecole de Cavalerie*. Imprimerie Collombat, Parijs.
- de la Porterie F. (1754). *Institutions Militaires pour la Cavalerie et les Dragons*. Libraire Guillyn, Paris.
- de Musset-Pathay V.D. (1810). *Bibliographie Agronomique ou Dictionnaire raisonné des Ouvrages sur l'Economie Rurale et Domestique et sur l'Art Vétérinaire*. Parijs.
- de Saunier G. (1756). *L'art de la Cavalerie, ou la Manière de Devenir Bon Ecuyer*. J. Neaulme, Amsterdam en Berlijn.
- Devriese L. (2012). From mules, horses and livestock to companion animals: a linguistic-etymological approach to veterinary history, mirroring animal and (mainly) human welfare. *Vlaams Diergeneeskundig Tijdschrift* 881, 237-246.
- Devriese L., De porte H.F.M., Bols P.E.J. (2015). Aderlatingen en etterdrachten verdrijven het 'kwaad' uit het lichaam. *Vlaams Diergeneeskundig Tijdschrift* 84, 101-109.
- Drummond de Melfort L.-H. (1776). *Traité sur la Cavalerie*. Guillaume Desprez, Parijs.
- Dumas E., Freulon M., Davis D., Kervella J-Y. (2008). Le rôle des vétérinaires des armées dans l'évolution de la médecine vétérinaire. *Médecine et Armées* 36, 487-496.
- Dumas E. (2012). Les vétérinaires militaires sous le Premier Empire. *Bulletin de la Société française d'Histoire de la Médecine et des Sciences Vétérinaires* 12, 7-35.
- Egter van Wissekerke J. E. (2006). Het militaire paard in de Napoleontische tijd. *Vlaams Diergeneeskundig Tijdschrift* 75, 177-186.
- Egter van Wissekerke J. E. (2010). *Van Kwade Droes tot Erger. Gebruik en Veterinaire Verzorging van Paarden in het Leger (1762-1874)*. Erasmus Publishing, Rotterdam, Nederland.
- Menessier de La Lance, Général (1915-21). *Essai de Bibliographie Hippique Tome 1 et 2*. Libraire L. Dorbon, Parijs.
- Milhaud C. (2003). Schéma général de l'histoire des vétérinaires militaires Français. *Bulletin de la Société française d'Histoire de la Médecine et des Sciences Vétérinaires* 2 (1).
- Op De Beeck J. (2012). *Napoleons Nachmerrie*. Uitgeverij EPO, Berchem.
- Op De Beeck J. (2014). *Napoleon. Deel 2: Van keizer tot mythe*. Uitgeverij Manteau, Antwerpen.
- Vogeli F. (1835). *Des Vétérinaires Militaires en France. Histoire critique de ce qu'ils sont et de ce qu'ils ont été, avec un essai sur ce qu'ils devraient être*. Anselin, Parijs.